

Р. В. Макаров

**МАНДАТ ЛІГИ НАЦІЙ В ІРАКУ – НАСЛІДОК
ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ**

УДК 94(35):327.2

Події у Північній Африці та на Близькому Сході у 2011–2012 рр., особливо ситуація в Лівії та Сирії, активна участь у цих подіях провідних країн Заходу, таких як США, Великобританія та Франція, знов змушують нас згадати історію взаємовідносин Сходу та Заходу, особливо у ХХ ст. Адже історія вчить нас правильно оцінювати події сучасності, спираючись на приклади минулого, і саме так ми можемо правильно зрозуміти, в чому полягає сутність того, що відбувається в регіоні в наш час. Більшість держав Північної Африки та Близького Сходу, наприклад, такі як Лівія, Туніс, Сирія та Ірак, утворилися на основі колишніх колоній чи підконтрольних територій європейських держав, тому не дивно, що і після проголошення їхньої незалежності колишні метрополії не втратили своїх політико-економічних інтересів у цих країнах. Особливо показною та цікавою в цьому плані є історія появи та функціонування системи мандатів Ліги Націй на колишніх територіях Османської імперії. Саме тому метою нашої роботи є розгляд питання про появу такого явища, як мандат Ліги Націй на території Іраку, що стало результатом експансіоністської політики Великобританії.

Завданнями нашої роботи будуть:

1. Розгляд причин, з яких Межиріччя потрапило до кола інтересів британських імперіалістів як регіон, що мав надзвичайно важливе стратегічне значення для територіального розширення та зміцнення Британської імперії;
2. Розгляд процесу реалізації Великобританією своїх експансіоністських задумів, наслідком чого стало отримання мандата Ліги Націй в Іраку.

Українськими дослідниками, як за радянських часів, так і за часів незалежності, означена проблема не розглядалася, проте значну увагу їй приділяли інші радянські дослідники, наприклад, такі як С. Кечекьян – автор детального дослідження “Мандати

Ліги Націй у країнах арабського Сходу”, яка була видана в Баку ще у 1930 р., чи А. Ментешашвілі, якому належить монографія “Ірак у роки англійського мандата”, що побачила світ у 1969 р., присвячена загальному розгляду цієї проблеми.

Праці цих та інших авторів активно використовувалися в нашій роботі. Втім, попри значний внесок радянських та деяких сучасних російських науковців у розробку означеної проблеми, на відміну від західних країн, на пострадянському просторі ця проблема ще не досліджена повною мірою та має подальшу перспективу свого вивчення.

На початку ХХ ст. починає загострюватися боротьба між провідними державами світу, такими як Великобританія, Франція, Росія та Німеччина, за контроль над регіонами, які являли собою найбільш перспективні ринки, та торговельними шляхами, що з’єднували їх із промисловими районами та іншими територіальними володіннями цих держав.

Німецька імперія, що утворилася як єдина держава у 1871 р., відразу почала стрімко виходити на позицію світового лідера у соціально-економічному розвитку та стала на шлях світової економічної та військово-політичної експансії, внаслідок чого почала поступово тіснити з лідерських позицій у деяких стратегічно важливих сферах та регіонах “володарку морів” – Великобританію.

Серед регіонів світу, які найбільше цікавили Німеччину як ринки збуту її товарів, були Китай, а також Центральна та Південно-Східна Азія. Але на початку ХХ ст. позиції Німеччини у цих регіонах були не надто сильними. За розміром концесій у Китаї Німеччина значно поступалася Великобританії, Росії та Франції. Центральна Азія була, фактично, розмежована на британську та російську сфери впливу. Німеччина не мала економічно-вигідного шляху сполучення з азійськими країнами на відміну від Великобританії, яка у 1882 р. встановила контроль над Єгиптом, а разом із цим отримала і прямий контроль над відкритим у 1869 р. Суецьким каналом та майже володіла монополією на морську торгівлю в Аравійському морі, Індійському океані, Перській та Бенгальській затоках, контролюючи низку стратегічно важливих портів на просторі від Адена до Сінгапуру. Таким чином, пошук альтернативного існуючому морському торговельного

шляху з Центральної Європи до Центральної та Південно-Східної Азії стає для Німеччини надзвичайно важливим завданням.

Вигідною альтернативою морському шляху, що проходив із Середземного моря крізь Суецький канал, Червоне море та Бабель-Мандебську протоку до басейну Індійського океану, міг стати сухопутний залізничний шлях, що пролягав би з Центральної Європи крізь Балкани та територію Османської імперії до її портів у Перській затоці, яка прямо вела до Індії.

Дипломатичне сприяння Османській імперії у конфлікті із Грецією, візит Вільгельма II до Стамбула та Єрусалима, допомога у реорганізації та переозброєнні збройних сил Порти та підготовка їхнього офіцерського корпусу у німецьких військових академіях забезпечили Німеччині міцні позиції при султанському дворі. І чим більше посилювався вплив Німеччини на Османську імперію, тим відвертіше виступала вона на підтримку внутрішньо- та зовнішньополітичних заходів султанського уряду та на захист територіальної цілісності Османської імперії.

Така політика мала на меті створення нового поля для продуктивної діяльності німецького торговельного та промислового капіталу та тим самим давала змогу послабити на Близькому Сході позиції Великобританії і Франції, що вперто прагнули до отримання контролю над протоками Босфор і Дарданелли та оволодіння арабськими територіями Османської імперії, що врешті-решт наближувало Німеччину до реалізації її планів стосовно отримання власного економічно вигідного торговельного шляху до Центральної та Південно-Східної Азії і Китаю.

Надзвичайно важливе значення для реалізації німецьких планів з оволодіння виходом до Перської затоки набуває Месопотамія (так в Європі здавна іменували межиріччя Тигру та Євфрату), або Ірак, як звали країну її мешканці, що на початку ХХ ст. входила до складу Османської імперії, і де, власне, і знаходилися стратегічно важливі порти Басра та Фао. Також ще одним постійно діючим месопотамським портом із великою пропускнуою здатністю у перспективі могло стати і крихітне містечко Умм-Каср, що знаходилося на кордоні з Кувейтом.

Месопотамія входила до складу Османської імперії з 1534 р. До 1869 р. на її території існувала єдина адміністративна одиниця – Багдадський пашалик, яка пізніше була розділена на три

віласти: Багдадський (утворено у 1869 р.), Мосульський (виділено зі складу Багдадського у 1879 р.) та Басрський (утворено у 1884 р.), – які керувалися валі (губернаторами) [Ментешашвили 1969, 11].

Оскільки у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідження чисельності населення, як усієї Османської імперії, так і Месопотамії окремо, особливо торкаючись чисельності представників окремих етнічних та релігійних спільнот, проводилися або з метою виправдання національної та релігійної політики Стамбула, або в інтересах його контрагентів, встановлення точної чисельності населення регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. – вкрай складне завдання. Але загальний аналіз даних із різноманітних джерел дає можливість зробити припущення, що напередодні Першої світової війни населення Месопотамії коливалося від приблизно 2,5 міль. до 2,7 міль. осіб [Ментешашвили 1969, 11; Тихонова 2007, 37].

Месопотамія була місцем проживання арабів, курдів, туркменів (туркоманів), турків, черкесів (так звали мусульман-переселенців із Кавказу), персів, вихідців з Індії, євреїв, вірмен, ассирійців та лурів [Тихонова, 3].

Найбільшою етнічною спільнотою в регіоні були араби, їхня кількість складала приблизно 75 % від населення [Ментешашвили 1969, 38]. Курди склали близько 18 %, а інші, серед яких найбільш чисельними були туркмени, ассирійці, євреї та вірмени, склали не більше 7 % від населення Месопотамії. На думку декотрих сходознавців, кількісна перевага арабів та курдів у складі населення регіону робила його фактично біетнічним [Еремеев 1981, 12]. Проте, не дивлячись на домінування у Месопотамії арабської та курдської мов, населення регіону являло собою синкретичну масу відокремлених соціумів, що знаходилися у протиріччях один з одним.

За способом життя арабське, курдське, ассирійське та туркменське населення поділялося на кочове, напівкочове та осіле [Ментешашвили 1969, 15].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. усе кочове, осіле сільське та переважна більшість міського населення все ще зберігали племінний поділ, чітко ідентифікуючи себе із приналежністю до того чи іншого племені. За твердженням російської дослідниці

етнорелігійних спільнот Іраку періоду британського мандата О. Тихонової, для арабських кочівників (бедуїнів) та землеробів (фелахів) приналежність до племені була еквівалентом етнічної спільноти, що разом із міжплемінною солідарністю, зазвичай служило основою для сумісних політичних та соціальних дій, завжди граючи в Іраку першорядну роль [Тихонова 2007, 39–40]. Це значною мірою сприяло тому, що між різними племенами та племінними об'єднаннями часто спалахували збройні конфлікти. Особливо це стосувалося бедуїнських племен, які головним чином займалися розведенням коней та верблюдів, що змушувало їх постійно кочувати по регіону свого проживання у пошуку води та пасовищ, що були для них життєво необхідними. Тому цілком природно, що за володіння ними племена доволі часто ворогували між собою. До того ж, ще одним головним заняттям бедуїнів було так зване “газу” – збройні набіги на інші кочові та осілі племена, які додатково призводили до затяжних кровопролитних міжплемінних війн [Ментешашвили 1969, 15, 16]. Інколи племінний фактор мав вагомий вплив навіть на міжнародні відносини. Так, під час одного з інцидентів у прикордонному з Кувейтом районі шейх племені Мунтафік на ім'я Абдаллах ас-Саадун, аби помститися за вбивство свого родича, був готовий зібрати та виставити 10 тис. вояків проти емірату Кувейт. Збройне протистояння вдалося владнати лише завдяки посередницькій діяльності британського консула в Насірії – полковника Берклі, внаслідок чого шейху ас-Саадуну були принесені персональні вибачення на офіційному рівні [Туманян 1994, 662].

Курди Месопотамії склали частину великого курдського народу, що населяв території Османської імперії та Персії, які іменувалися Курдистаном та були розділені між цими державами ще починаючи з 1514 р. Нескінченні турецько-перські війни, що тривали до XIX ст., як правило відбувалися на території Курдистану за невід'ємною участю войовничих курдських племен, що створювало в курдському регіоні постійну атмосферу кривавих міжусобиць, смут та нестабільності та серйозно заважало консолідації курдів, перешкоджало їхньому соціально-економічному, політичному та культурному розвитку. Тому курдські райони Османської імперії, в тому числі і Месопотамії (Мосульський вілаєт), були найбільш відсталими [Степанова 2005, 170, 171].

Через це курдське населення ненавиділо Османську імперію, що з часом, врешті-решт, послужило формуванню в межах Курдистану осередку природної опозиції імперській владі [Тихонова 2007, 44–45]. Також, як чуже та вороже оточення курдами сприймалися майже усі народи, що проживали поруч, в першу чергу турки, араби, вірмени та асирійці.

Що стосується асирійців, то їхнє становище в регіоні було найважчим. Асирійці (айсори), самоназва яких “атуран”, були далекими нащадками народу-творця стародавньої асирійської імперії та арамеїв і сповідували християнство, належачи переважно до давньосхідних та східно-католицьких церков. Ще із VII ст. до н. е., коли Асирійська імперія була знищена коаліцією Вавилонського та Мідійського царств, асирійці були змушені жити в умовах панування інших народів. Вони пережили Перську державу Ахеменідів, державу Александра Македонського та Селевкідів, Парфію, державу Сасанідів, Візантійську імперію та Арабський халіфат, але так і не змогли відтворити власну державу та продовжували приносити користь своєю життєдіяльністю усім завойовникам Месопотамії, що змінювали одне одного. За часів, коли Сирія та Мала Азія перебували під владою Константинополя, асирійці піддавалися утискам, що послужило прийняття ними несторіанства та монофізитства, а коли монгольські завойовники Месопотамії прийняли іслам, асирійці перетворилися в найбільш гноблену частину населення. Під владою османських султанів життя асирійців стало ще важчим, особливо після затвердження в якості державної молодотурецької ідеології пантюркізму, згідно з яким боротьба з іногородцями вважалася єдиним засобом спасіння Туреччини від розвалу [Тихонова 2007, 59].

Вірмени жили здебільшого в містах. На відміну від інших провінцій Османської імперії, вірменської різанини у Месопотамії ніколи не було [Ментешашвили 1969, 36]. Тим не менш, мусульманське населення регіону ставилося до них негативно, розглядаючи їх як чужинців. Особливою ворожістю, як вже було зазначено, до представників вірменської діаспори відзначалися курди, адже верхівка курдських племен побоювалася можливості створення автономного вірменського утворення в месопотамському Курдистані [Тихонова 2007, 64].

Ще більшої мозаїчності складу населення Месопотамії та внутрішніх суперечностей додавав релігійний фактор.

Найбільшою релігійною спільнотою регіону були мусульмани. За різними даними, вони склали від 94 до 96 % населення Месопотамії. Чисельність умми за станом на 1914–1920 рр., згідно з приблизними підрахунками, складала від 1, 8 міль. до 2, 65 міль. осіб [Тихонова 2007, 68; Мирский 1961, 50].

Населення північної та північно-східної Месопотамії сповідувало іслам сунітського напрямку, а більшість населення півдня та центру – шиїзм [Ментешашвили 1969, 15].

Суніти Месопотамії, здебільшого, були арабами. Разом із тим, до цієї спільноти належали черкеси, туркмени, частина курдів та турки. Більшість арабів-сунітів (понад 65 %) належали до ханафітського мазхабу, релігійно-правової школи в ісламі, яка була визнана державною в Османській імперії, а курди-суніти дотримувалися більш консервативного шафіїтського мазхабу [Тихонова 2007, 68; Ислам: энциклопедический словарь 1991, 273].

У цілому, мусульмани-суніти мали привілейоване становище у країні, відповідно, прибічники сунізму (турки, араби, черкеси) домінували у державному апараті, жандармерії та армії.

Але більшість мусульман Месопотамії (понад 56 %) все ж таки належали до шиїтської гілки ісламу.

Суніти відрізняються від шиїтів тим, що не заперечують твердження, згідно з яким халіфом (спадкоємцем пророка) може бути звичайна людина, яка є визнаною головою умми (титул халіфа на той час належав турецькому султану). Тоді як шиїти вважають, що халіфом може бути лише “посланець Бога”, людина, яка отримала власну сутність завдяки таємничій еманції – “вічному божому світлу”, що передається за родовою лінією праведного халіфа Алі. Слово шиїзм походить від арабського شيعية (шиїа) – спільнота. Під чим розуміється спільнота прибічників посправжньому угодних Богу імамів (араб. إمام – керівник), вартих посісти місце халіфа. Поява шиїтів належить до моменту вбивства халіфа Алі та захоплення влади в халіфаті родиною Омеядів. Особливо вшановують шиїти імама Хусейна – сина Алі, що загинув у месопотамському місті Кербела від рук омеядського халіфа Язіда. Як Алі, так і Хусейн поховані на території Месопотамії у містах Ен-Наджав та Кербела, тому ці міста є священними для шиїтів [Степанова 2005, 79].

Шиїти не користувалися довірою османської влади, адже в них бачили агентів перського шаха, що головним чином проявлялося в тому, що вони мали доволі обмежений доступ до керування як імперією в цілому, так і адміністративним апаратом місцевого рівня, вони могли обіймати лише найнижчі посади. Такий розподіл зберігався і в армії. Так, наприклад, у військових частинах османської армії, що були розквартировані на території Месопотамії, офіцерський корпус складався лише з мусульман-сунітів (турків, арабів, черкесів), тоді як солдатська маса формувалася з шиїтів. І як свідчить російський військовий розвідник у Месопотамії Б. Шелковников, солдати-шиїти називали офіцерів-сунітів позаочі собаками та вважали нечистими на кшталт християн [Тихонова 2007, 94].

У цілому ж, район проживання шиїтів, так само як і Курдистан, був осередком природної опозиції османській владі.

Християни Месопотамії були представлені як халкідонськими, так і нехалкідонськими церквами, прибічники яких входили до конгрегації православних та східно-католицьких церков. Халкідонською була Антіохійська православна церква. Нехалкідонські церкви Месопотамії включали Сиро-яковитську та Ассирійську (несторіанську) церкви, остання заперечувала також і постанови Єфеського собору та не мала єхаристичного спілкування з жодною іншою церквою. Окрім стародавніх східних церков, у Месопотамії існували і церкви, які виникли унаслідок діяльності європейських місіонерів, серед яких були Халдейська католицька, Сирійська католицька та Вірменська католицька церкви [Тихонова 2007, 78].

Відтоді, як проблема християнських спільнот стала складовою частиною політики європейських держав у відношенні Османської імперії, ці спільноти потрапили у становище, за якого їхня держава постійно перебувала під пресингом їхніх єдиновірців (західно-християнського світу та Росії). Це сприяло посиленню підозрливості мусульман по відношенню до християн, бо під час безперестанних війн імперії з європейськими державами поставало питання, кому вірні християни: своїй державі чи своїм братам у Хресті? Це ж у свою чергу сприяло і тому, що у стосунках між християнами та мусульманами постійно зростало напруження, яке доходило майже до відвертої ненависті [Тихонова, 5, 6].

Також на теренах Месопотамії проживала значна спільнота юдеїв та представників специфічних релігій: єзидів та мандеїв (сабеїв). І якщо юдеї почували себе доволі вільотно та відносно легко контактували з мусульманським та християнським населенням, то єзиди та мандеї були доволі ізольованими спільнотами та мали значну долю антагонізму у відносинах із представниками переважаючих релігій Месопотамії. Особливо напруженими були стосунки єзидів та шиїтів, адже останні вважали єзидів нащадками омеядського халіфа Язіда, що вбив імамів Хасана та Хусейна, тим самим незаконно захопивши халіфат [Тихонова 2007, 85].

У соціально-економічному відношенні Месопотамія була відсталішим районом Османської імперії. Основу його економіки складало сільське господарство, при цьому на селі панували устої, подібні до феодальних. Більш того, при невеликій щільності населення та сприятливих умовах для таких форм землеробства, як вирощування зернових культур, фініків, бавовнику, тютюну та винограду, сільське господарство регіону на рубежі XIX – на початку XX ст. перебувало у стані занепаду. Врожаї були низькими та нестійкими. Так, наприклад, месопотамський землероб отримував не більше за 8 ц пшениці з гектару. Таке положення місцевого землеробства було викликано браком посівної площі (напередодні британської окупації з 12,5 мільйонів га придатної до обробки землі оброблялося лише не більше за 0,5 мільйонів га, тобто приблизно 4%), занепадом зрошувальної системи (нічого не робилося як заради відбудови старовинних дамб, що регулювали періодичні повені річок та їхню течію, так і мережі каналів, по яких вода потрапляла до посівів), відсталістю знаряддя праці та методів обробки землі, високими урядовими податками, важкими умовами оренди, жахливим станом шляхів сполучення та незахищеністю селян від набігів кочівників.

Турки не проявляли ніякого інтересу щодо використання місцевих природних та людських ресурсів та майже не робили реальних кроків, які були б спрямовані на підняття місцевої економіки (виняток складає невеликий комплекс реформ Мідхатпаші, які проводилися у XIX ст.). Що на думку радянського дослідника А. Ментешашвілі: “Заважало їм пустити глибоке коріння в Іраку. Внаслідок чого вони склали враження тимчасових

правителів, що поставили за мету витиснути із країни якомога більше соків, поки вона ще під їхньою владою” [Ментешашвили 1969, 21, 58].

Віддаленість Месопотамії від Стамбула, ворожість по відношенню до нього з боку місцевого населення та несприятливий клімат призводили до того, що регіон був заповнений погано освіченими та некомпетентними турецькими посадовцями або тими, кого висилали зі столиці імперії з тих чи інших міркувань. Жалування більшості посадовців було низьким та виплачувалося нерегулярно, тому у регіоні процвітала корупція [Ментешашвили 1969, 13]. У зв’язку з цим османські посадовці користувалися стійкою нелюбов’ю населення. Російський консул у Мосулі Ю. Карцев зауважував із цього приводу: “Населення дивиться на турецьких посадовців, як на кару небесну” [Тихонова 2007, 92].

Все це разом породжувало вкрай несприятливу для ефективного державного управління ситуацію, що змушувало турецького султана шукати нові фактори впливу на становище в регіоні. У цих обставинах будівництво залізниці до Багдада дозволило б султану зміцнити контроль над Месопотамією. Абдул Хамід II, що був султаном у 1876–1909 рр., підкреслював, що завдяки цій залізниці можливо буде встановити прямий зв’язок між столицею його імперії та військами, що дислокувалися у далекій та важливій провінції. Не випадково військове міністерство Османської імперії розробляло свого часу проект спорудження за рахунок казни дороги Ангора – Кайсері – Багдад. На її будівництві планувалося використовувати військових, але цей проект так і залишився нереалізованим [Силин 1971, 190].

24 грудня 1899 р. німецька Спілка Анатолійських залізниць, що керувалася Німецьким банком, підписала з османським урядом попередню угоду про проведення залізничної траси до Багдада та Басри. Незважаючи на активну протидію з боку Росії, тиск на Стамбул із боку німецького уряду прискорив процес остаточного оформлення концесії [Ерусалимский 1951, 500–502], внаслідок чого її було видано у 1903 р.

Великобританія, через загрозу дипломатичної ізоляції у питанні збільшення своєї присутності в Єгипті, не змогла жодним чином серйозно зашкодити отриманню Німеччиною концесії на будівництво Багдадської залізниці, а лише вжила заходи (у першу

чергу в Кувейті) для закриття їй виходу до Перської затоки [Ерусалимський 1951, 497; Силин 1971, 195]. У Лондоні добре усвідомлювали загрозу британським інтересам, яку ніс цей проект Німеччини та її присутність у регіоні в цілому, адже Великобританія вже давно та поступово зміцнювала свої торговельно-економічні та політичні позиції в межиріччі Тигру та Євфрату, тому значення Месопотамії для “Володарки морів” було не меншим, ніж значення Єгипту.

Разом з усіма колоніями і в першу чергу Індією, Великобританія впевнено утримувала перше місце в експорті Месопотамії, напередодні Першої світової війни її частка буде складати приблизно 60 % [Федоренко 1988, 269]. Із продуктів землеробства до Англії вивозили ячмінь, пшеницю та рис, до Індії вивозили переважно рис, кукурудзу, чечевицю та боби. Торгівля зерновими з портами Червоного моря та Індії була зосереджена в руках місцевих багдадських та басрських фірм, які були переважно єврейськими та мали свої представництва в Лондоні, Манчестері, Бомбеї, Каїрі та інших великих торговельних центрах Британської імперії [Ментешашвили 1969, 36, 54, 55; Тихонова 2007, 100, 103]. Проте монополія на вивіз фініків належала лише британським торговельним компаніям, що мали філії в Багдаді та Басрі. Фініки користувалися широким попитом в Америці, Європі, Індії та Східній Африці [Ментешашвили 1969, 54]. Що ж до продуктів тваринництва, то до Індії вивозили арабських коней та відчищений жир, до Англії та Західної Європи – шкіру та хутро, до Єгипту – велику рогату худобу [Longrigg 1953, 29].

Серед імпортованих товарів, що заповнювали ринок Месопотамії, переважну більшість так само складали вироблені на теренах Британської імперії. Три чверті імпорту займали бавовняні тканини [Longrigg 1953, 28], більшість яких везли з Манчестера та Індії. З Індії до Месопотамії також везли джутові мішки, чай, пряжу та індиго, з Уельсу до Месопотамії постачалося вугілля, з Єгипту – цукор, з Персії – тютюн. Британські фірми також здійснювали постачання на месопотамський ринок товарів з інших країн, що мали значний попит місцевого населення. Так, із Бразилії та Ємену імпортували каву, із США – керосин, із Франції та Австро-Угорщини – деревину, з інших країн Європи та Азії – папір, фарби, свічки, фески та інші товари [Ментешашвили 1969, 54].

У регіоні вели активну діяльність британські компанії: The British India Steam Navigation Company Ltd – фактичний монополіст у транспортуванні вантажів та пасажирів у Перській затоці, The Euphrates and Tigris Navigation Company, що належала родині Лінч та була монополістом із транспортування вантажів та пасажирів по Тигру, компанія індійських текстильних магнатів Сасунів (що походили з євреїв Месопотамії) та ін.

90 % вантажів з імпортними товарами проходили через порт Басри, звідки вони постачалися до Багдада, а потім розподілялися по регіону [Ментешашвили 1969, 54, 55]. Це, у свою чергу, робило Басру одним із ключових пунктів морського шляху: Британські острови – Гібралтар – Суец – Червоне море – Баб-ель-Мандебська протока – Аравійське море – Перська затока – Індійський океан, – що був найкоротшим маршрутом з Європи до Індії та перебував під контролем Великобританії, власне проти якого і був спрямований німецький план Багдадської залізниці [Шумов 2002, 148]. Втрата цього надзвичайно важливого у стратегічному значенні морського шляху могла призвести до суттєвого зменшення впливу Великобританії у Південно-Східній Азії, а в довгостроковій перспективі навіть до повного витіснення її з регіону. Окрім цього, Великобританія вперто прагнула здійснити будівництво залізничної магістралі від Капштадта (Кейптауна) на півдні Африки через Каїр до берегів Гангу в Індії. Цей “залізний обруч” повинен був стягнути усі британські колонії, що мали вихід до басейну Індійського океану. Месопотамія при вирішенні цієї грандіозної задачі повинна була стати одним із найважливіших кіл у загальному ланцюгу підконтрольних Великобританії територій [Шумов 2002, 147–148].

Окрім вищезазначеного, у кінці XIX ст. у низці районів Месопотамії, передусім на півночі, поблизу міста Мосул, були виявлені великі родовища нафти [Федоренко 1988, 269]. Враховуючи те, що на початку XX ст. з усіх великих держав лише Росія та США мали власні нафтові родовища, а всі інші відомі на ту мить джерела вже перебували у власності переважно американських компаній, боротьба за видобуток нафти на нововідкритих родовищах стала справою не тільки великого капіталу, а і самих держав, які він представляв. Оскільки відкриття нових родовищ відбувалося у слаборозвинутих країнах, передусім на Близькому

Сході та в Латинській Америці, де володарями надр ставали уряди цих держав, а не приватні власники, держави-володарі нафтових ресурсів через власну економічну відсталість були змушені звертатися до провідних західних комерційних закладів за допомогою у створенні національної нафтової промисловості. З цієї причини останні, отримавши концесії, не тільки встановлювали майже повну монополію на розробку родовищ, але і призводили своєю діяльністю до значного посилення політичного впливу своїх держав на державу-власника родовищ [Валиахметова].

У 1901 р. британський фінансист Вільям Нокс Д'Арсі, що був власником успішної компанії з видобутку золота в Австралії, отримав нафтову концесію в сусідній з Месопотамією Персії. На базі цієї концесії у 1909 р. була створена Англо-Перська нафтова компанія, створення якої пов'язувалося з перспективними військово-стратегічними планами Форін офісу та британського Адміралтейства. Справа у тім, що на рубежі XIX–XX ст. у Великобританії постала проблема “паливного переозброєння” флоту – переходу військових кораблів із двигунів, що працювали на вугіллі, на більш швидкісні, що працювали на нафтопродуктах. Проте нафтових запасів Великобританії було явно недостатньо для забезпечення потреб модернізованого флоту, а питання про перехід флоту на нафту дебатовалося в умовах наростаючого британсько-німецького антагонізму. Тому Адміралтейство, багато в чому завдяки активним зусиллям свого першого лорда У. Черчилля та допомозі з боку Форін офіс, сприяло створенню Англо-Перської нафтової компанії та отриманню нею монополії на розробку родовищ Персії та сусідньої Месопотамії. У той самий час Німецький банк, що отримав контракт на будівництво Багдадської залізниці, також намагався домогтися від османського уряду передачі йому концесії на розробку нафти у Месопотамії. Проте британці у квітні 1909 р. створили Національний банк Туреччини, на чолі із Г. Бабінгтоном-Смітом – представником Великобританії в Адміністрації оттоманського боргу, що був знайомий із головою Німецького банку А. Гвиннером, а через нього з німецьким канцлером Т. фон Бетманом-Гольвегом. Внаслідок важких переговорів за посередництва відомого нафтового маклера Г. Гульбенкяна в жовтні 1912 р. було досягнуто згоди щодо створення Турецької нафтової компанії, яка і повинна була вести

розробку надр Месопотамії. Акціонерний капітал компанії склав 80 тис. фунтів стерлінгів, з яких Німецький банк отримав 25 %, Національний банк Туреччини – 35 %, Anglo-Saxon Petroleum Company (дочірня компанія Royal Dutch Shell) – 25 %, та Г. Гульбенкян – 15 %. У кінці 1913 р. за “пропозицією” британського уряду Національний банк Туреччини передав свою частку Англо-Перській нафтовій компанії, а після спеціальної конференції у Лондоні у 1914 р. капітал компанії подвоювався, з якого вже 50 % відходило Англо-Перській нафтовій компанії та по 25 % залишалося Anglo-Saxon Petroleum Company та Німецькому банку. Після підписання угоди про створення компанії османський уряд офіційно оголосив, що надасть Турецькій нафтовій компанії концесію. Це, у свою чергу, викликало надзвичайне роздратування у Німеччині, так, кайзер Вільгельм II розійшовся критикою на адресу голови Німецького банку Гвіннера, звинувативши його в тому, що той сприяє забезпеченню цінним нафтовим паливом іноземні флоти [Фурсенко 1985, 117, 119, 123–124, 129–130]. Тим не менш, через початок Першої світової війни компанія не встигла почати свою роботу.

У Великобританії вважали, що крах Османської імперії – питання часу, тому активно готувалися до вступу у боротьбу за “османську спадщину”. Але оскільки боротьба за Месопотамію та інші близькосхідні території Османської імперії – це зіткнення, в першу чергу, з Німеччиною – державою, що володіє колосальним військовим потенціалом та вагомим політичним впливом, як у світі в цілому, так і в даному регіоні, – в Лондоні чудово розуміли, що заради перемоги необхідно використати всі можливі людські, матеріальні та фінансові ресурси Межиріччя та всього близькосхідного регіону.

У боротьбі з Османською імперією за Месопотамію Великобританія могла зробити ставку на підтримку серед арабів, курдів, вихідців з Індії, християн (в першу чергу вірмен) та євреїв.

Як вже було зазначено, єврейська спільнота Месопотамії була пов’язана дуже тісними економічними зв’язками з Великобританією, а тому солідаризувалася із британськими політичними прагненнями [Тихонова, 9]. Сприяла зміцненню цих зв’язків і підтримка Великобританією сіоністського руху з його ідеєю створення “єврейського національного дому”, хоча більшість

євреїв Месопотамії не бачили потреби його створення на території Палестини та вважали можливим його створення на території Межиріччя [Тихонова 2007, 58]. Так само Великобританія поступово зміцнювала свої позиції і у вірменському середовищі [Тихонова, 7].

Ці спільноти могли надати Британії у першу чергу суттєву фінансову та політичну підтримку.

Що стосується арабської спільноти, то британці мали намір спровокувати загальне повстання на усіх арабських територіях Османської імперії. Вже у ході Першої світової війни арабам було обіцяно сприяння в утворенні незалежної арабської держави на більшій частині арабських вілаєтів Османської імперії після перемоги держав Антанти. Ця обіцянка містилася у переписці верховного комісара Великобританії в Єгипті – Г. Мак-Магона із правителем Мекки шерифом Хусейном аль-Хашимі, що велася з червня 1915 до березня 1916 рр. Керуючись цією обіцянкою, Хусейн підняв у липні 1916 р. масове повстання арабів проти османського панування [Щевелев 1999, 30]. Але на території Месопотамії воно ніяк не відгукнулося, хоча в ньому і брали участь вихідці з Межиріччя [Лоуренс 1929, 47–48]. Тим більше, що як дає зрозуміти переписка Мак-Магона – Хусейна, британці категорично виступали проти ідеї негайного приєднання території Басрського та Багдадського вілаєтів до майбутньої арабської держави, а наполягали на їхньому тимчасовому перебуванні під контролем британської адміністрації, що пояснювалося “наданням цим територіям гарантій захисту від іноземної агресії, забезпеченням добробуту місцевого населення та захистом спільних економічних інтересів” [Переписка... 2008, 106–122].

Проте Великобританії вдалося заручитися підтримкою верхівки декотрих арабських племен, завдяки визнанню за шейхами землі, яку ці племена використовували. Під час війни це не вплинуло корінним чином на покращення становища британських військ на Месопотамському фронті, але забезпечило певну лояльність до них із боку значної частини місцевого населення [Ментешавили 1969, 89].

Ще 15 жовтня 1914 р., тобто більше ніж за півмісяця до офіційного вступу Великобританії у війну, на Бахрейнські острови з Індії було перекинуто Індійський експедиційний корпус “D” на

чолі із Артуром Барретом, який складався з шостої піхотної дивізії. Політичним офіцером (комісаром) при корпусі був сер Персі Кокс. Вже 6 листопада одна з її бригад зайняла порт Фао, а 22 листопада британські війська комбінованим ударом з суші та моря захопили Басру. Але завоювання Месопотамії далось британцям нелегко. Почата ними у 1915 р. широкомасштабна операція із захоплення Багдада скінчилася невдачею. Британські війська під керівництвом генерала Тауншенда, що брали участь у наступі, були оточені турками в Кут-ель-Амарі та після 147-денної облоги здалися у полон у кінці квітня 1916 р. [Федоренко 1988, 270].

Багато в чому цій невдачі британців послужила консолідація ісламської умми Межиріччя, яка відбулася, незважаючи на існуючі глибокі протиріччя. Так, коли британські війська висадилися у Басрі, в багатьох шийтських мечетях почали лунати заклики до джихаду проти невірних. Емісари священних міст вирушили у племена з метою підняти їх на боротьбу із британцями в ім'я ісламу. Найбільший відгук заклики до джихаду знайшли у племенах району Євфрату, де близько 18 тис. арабів-шиїтів добровільно приєдналися до османських військ [Степанова 2005, 98].

Лише зосередивши весною 1917 р. на Месопотамському фронті 160-тисячну армію, британське командування змогло здійснити генеральний наступ та 17 березня 1917 р. взяти Багдад [Федоренко 1988, 270]. Загалом на момент укладення Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918 р.) британські війська змогли просунути лише до Тікриту, Рамаді та південних районів Курдистану. Деякі ж райони Середнього Євфрату у їхньому тилу окуповані не були. Тільки остаточна перемога Антанти дозволила британським військам повністю окупувати Месопотамію [Котлов 1958, 66–67].

При цьому експедиційні сили, що нараховували у 1914 р. 16 тис. солдатів та офіцерів, були доведені на квітень 1918 р. до 420 тис. осіб. На момент укладення Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918 р.), яке припиняло бойові дії між військами Антанти та Османської імперії, в Месопотамії налічувалося 408 тис. солдат та офіцерів при 400 одиницях важкої артилерії. Протягом боїв на території Месопотамії британська армія втратила приблизно 31,5 тис. осіб вбитими та приблизно 66,5 тис. пораненими [Шумов 2002, 141], що для другорядного театру бойових дій складало значні сили.

Як і інші території Османської імперії, що були зайняті під час війни британськими військами, Месопотамія потрапила під владу “Адміністрації окупованих ворожих областей”, функції якої виконувала тут так звана громадянська адміністрація, яка була підпорядкована віце-королю Індії. Першим громадянським комісаром, що користувався всією повнотою законодавчої та виконавчої влади, було призначено Персі Кокса. На чолі адміністративних областей, що підпорядковувалися громадянській адміністрації, ставилися політичні офіцери, які також отримували широку владу та спиралися на війська, поліцію та чисельну таємну агентуру [Котлов 1958, 73].

Ще 9–16 травня 1916 р. у Лондоні була укладена таємна угода між Великобританією та Францією про розподіл азійських володінь Османської імперії. Ця угода була укладена у формі обміну нотами між французьким послом П. Камбоном та міністром закордонних справ Великобританії Е. Греєм і одержала назву “угода Сайкса–Піко”, утворену від сполучення прізвищ дипломатів, які підготували її проект, британця Марка Сайкса та француза Франсуа Жоржа-Піко. Згідно з цією угодою, більша частина Месопотамії входила до т. з. “Червоної зони” (частина Багдадського та Басрського вілаєтів), де встановлювався прямий британський контроль. Остання частина входила до т. з. “Зони В”, на яку поширювався політичний та економічний вплив Великобританії. Проте більша частина Мосульського вілаєту, включаючи саме місто Мосул, входила у “Зону А”, що підпадала під політико-економічний вплив Франції [The Sykes–Picot Agreement].

Ця угода була найкращим свідченням експансіоністських планів держав Антанти стосовно арабських володінь Османської імперії, які були спрямовані на встановлення прямого контролю над цими територіями, не виключаючи і пряму анексію їхньої більшої частини. Цією ж угодою була також порушена дана шерифу Мекки Хусейну обіцянка сприяння у створенні єдиної арабської держави на територіях Османської імперії, про що йому стало відомо завдяки оприлюдненню тексту цієї угоди урядом Радянської Росії.

Угода викликала різкий спротив із боку арабської спільноти, і Хусейн став схилитися до виходу арабів із війни та укладення сепаратного миру з Османською імперією. Лише нові дипломатичні

зусилля Лондона, виражені у “Меморандумі Хогорта” (де підтверджувалося прагнення Великобританії до створення арабської держави) та в сумісній британсько-французькій декларації від 7 листопада 1918 р., змогли утримати Хусейна від цього кроку [Щевелєв 1999, 31–32].

Після підписання Мудроського перемир'я Великобританія відразу почала докладати активних зусиль задля того, щоб заволодіти якомога більшою частиною “османської спадщини”.

Так, на початку листопада 1918 р. командуючий британськими військами в Багдаді висунув вимогу негайної евакуації османських військ із Мосула, який не був на момент укладення Мудроського перемир'я зайнятий британцями, що знаходилися за 60 км від міста, а більша частина Мосульського вілаєту виходила за межі демаркаційної лінії, встановленої перемир'ям. У зв'язку із загрозою застосування сили із британського боку, а також внаслідок поразницької тактики стамбульського уряду, до кінця листопада османські війська були повністю виведені з Мосульського вілаєту, і він був окупований британцями [Турція... 2007, 9].

Але під кінець Першої світової війни все більш значну роль на міжнародній арені починають грати Сполучені Штати Америки, вступ яких у війну на боці Антанти, власне, і призвів до остаточного перелому у війні на користь цього блоку.

8 січня 1918 р. президент США Томас Вудро Вільсон на спільному засіданні обох палат Конгресу виступив із посланням, в якому містилася т. з. програма миру, представлена у вигляді тез, що врешті-решт отримала назву “14 пунктів Вільсона”.

У перших п'яти пунктах затверджувалася концепція “відкритого світу”: обговорення мирних договорів в умовах гласності, відмова від таємних міждержавних домовленостей, свобода торговельного мореплавства у мирний та воєнний час, знищення економічних бар'єрів для міжнародної торгівлі, скорочення національних озброєнь, безпристрасне та справедливе вирішення колоніальних суперечок.

Наступні вісім пунктів стосувалися післявоєнного політичного облаштування на території держав, що брали участь у війні, та, головним чином, надання народам права на самовизначення. Пункт 12 стосувався ситуації в Османській імперії, де говорило-

ся: “Турецьким частинам сучасної Османської імперії повинен бути гарантований міцний суверенітет, але іншим національностям, які на даний момент знаходяться під турецькою владою, повинна бути забезпечена справжня гарантія життя та абсолютно безпечна можливість автономного розвитку...” [Турція... 2007, 275].

Заперечувати затвердженню вільсонівських принципів у післявоєнній міжнародній політиці Великобританія, що зазнала у війні значних втрат у людських, військових та фінансових ресурсах, так само як і Франція, вже не мала змоги, що, у свою чергу, унеможливило реалізацію положень угоди Сайкса–Піко. Тому для Великобританії важливим завданням стає пошук іншого способу закріплення контролю над Месопотамією, який би не суперечив принципам нового світового устрою та виключав пряму анексію цієї території [Кечекьян 1930, 6, 9].

18 січня 1919 р. почала роботу Паризька мирна конференція, на якій повинна була вирішитися доля переможених держав. А вже 20 січня учасники конференції прийняли резолюцію, яка стосувалася територій Османської імперії, населених іншими народами, в якій зазначалося: “Союзні держави та держави, які до них приєдналися, постановили, що Вірменія, Сирія, Месопотамія, Курдистан, Палестина та Аравія повинні бути повністю відокремлені від Туреччини”. Проте комплекс питань, пов’язаних із долею цих територій, виявився настільки складним, що його більш змістовне обговорення значно затягнулося та остаточно вирішилося поза роботою конференції [Турція... 2007, 10].

Втім, було досягнуто вигідної для Великобританії згоди стосовно долі вказаних вище територій, які повинні були потрапити під систему мандатів, що надавала Ліга Націй, – міжнародна організація, створення якої передбачалося Версальським мирним договором за пропозиції президента США Т. Вільсона.

Система мандатів Ліги Націй передбачала передачу передусім колишніх володінь Османської імперії на Близькому Сході та колоній Німеччини в Африці під тимчасове керування державам Антанти (мандатаріям).

Правовим підґрунтям створення мандатної системи стала стаття 22 статуту Ліги Націй, де зазначалося, що “передові нації світу” отримують опіку над народами, що населяють колишні

території переможених держав та які ще не здатні керувати собою в особливо важких умовах сучасного світу.

Мандати Ліги Націй поділялися на три категорії:

“А” – території Османської імперії, в тому числі і Месопотамія, які майже досягли розвитку, що дозволяв їм стати незалежними державами, за адміністративної та економічної підтримки держави-мандатарія.

“В” – колишні колонії Німеччини у Центральній Африці, що підлягали безпосередньому керуванню державою-мандатарієм.

“С” – колишні німецькі колонії у Південно-Західній Африці та Океанії, що безпосередньо керувалися державами-мандатаріями з поширенням на них їхнього національного законодавства [Кечекьян 1930, 10–12; Системная история... 2006, 66].

Питання про передачу Месопотамії під мандатне керування Великобританії було вирішено на міжнародній конференції, що проходила в італійському місті Сан-Ремо 19–26 квітня 1920 р., в якій брали участь Великобританія, Франція, Італія та Японія. На цій конференції також було вирішене питання про приналежність Мосульського вілаєту (який згідно з умовами угоди Сайкса–Піко входив до французької зони впливу) до території британського мандата у Месопотамії. Великобританія домоглася відмови Франції від претензій на Мосульський вілаєт, в обмін на Кілікію, зайняту британськими військами, та допуск французького капіталу до участі у Турецькій нафтовій компанії (майбутній Іракській нафтовій компанії). Втім, сперечання щодо приналежності Мосула з новоствореною Турецькою республікою не було вирішено ще до 1926 р. Новина про отримання Великобританією мандата сколихнула Ірак та призвела до масового повстання у країні, яке було придушено ціною великих зусиль, що змусило Лондон негайно розпочати процес державотворення на підконтрольній території. Британський мандат Ліги Націй проіснує на території Іраку до 1932 р.

Таким чином, можна зробити сміливий висновок, що мандат Ліги Націй на території Іраку був не чим іншим, як певним компромісом між експансіоністськими прагненнями Британської імперії, що були спрямовані на оволодіння новими територіями та умовами нового світоустрою, які, втім, дозволяли їй встановити контроль над Іраком.

ЛІТЕРАТУРА

Валиахметова Г. Н. Иракская нефть в международной политике на Ближнем Востоке (1928–1941 годы). [Электронный ресурс] / Гульнара Ниловна Валиахметова. – режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Journals/NNI/pdfs/Valiakhmetova_2009.pdf. – 13. 12. 2010.

Еремеев Д. Анатомия этнического конфликта / Д. Еремеев // Азия и Африка сегодня. 1981. № 6.

Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. Москва, 1951.

Ислам: энциклопедический словарь / [ответств. ред. Прозоров С. М.]. Москва, 1991.

Кечекьян С. Ф. Мандаты Лиги Наций в странах арабского Востока / С. Ф. Кечекьян. Баку, 1930.

Котлов Л. Н. Национально-освободительное восстание 1920 года в Ираке / Лев Николаевич Котлов. Москва, 1958.

Лоуренс Т. Э. Восстание в пустыне (Воспоминания об англо-арабских операциях против Турции) / сокращ. перевод с англ. Черняк Я. под ред. Ирандуста. Москва – Ленинград, 1929.

Ментешашвили А. М. Ирак в годы английского мандата / Альберт Михайлович Ментешашвили. Москва, 1969.

Мирский Г. И. Ирак в смутное время (1930–1941) / Георгий Ильич Мирский. Москва, 1961.

Переписка Мак-Магона – Хусейна 1915–1916 гг. и вопрос о Палестине: документы и материалы / под ред. Шевелёва Д. Л. Москва, 2008.

Силин А. С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века / А. С. Силин. Москва, 1971.

Системная история международных отношений в двух томах. Том первый: События 1918-1945 годов / под ред. Богатурова А. Д. Москва, 2006.

Степанова Н. В. Проблема курдов в Ираке / Надежда Васильевна Степанова // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / под ред. Торкунова А. В. Москва, 2005.

Степанова Н. В. Шиитская проблема в Ираке / Надежда Васильевна Степанова // Этносы и конфессии на Востоке: кон-

фликты и взаимодействие / под ред. Торкунова А. В. Москва, 2005.

Тихонова Е. В. Россия и этноконфессиональные общины Месопотамии накануне развала Османской империи [Электронный ресурс] / Елена Викторовна Тихонова. – режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Tihonova.pdf – 11. 10. 2010.

Тихонова Е. В. Этноконфессиональные общины Ирака в годы британского мандата / Елена Викторовна Тихонова. Москва, 2007.

Туманян Т. Г. О новых документах государственного департамента США (из собраний Библиотеки конгресса США) / Т. Г. Туманян // **Петербургское востоковедение**. Вып. 6. / под ред. Алимова И. А. Санкт-Петербург, 1994.

Турция: рождение национального государства. 1918–1923: по документам РГАСПИ / Федер. архив. служба России, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, Ин-т стран Азии и Африки при МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т науч. информации по обществ. наукам РАН: [сост. Шувалова Н. Б.]. Москва, 2007.

Федоренко А. Ф. Ирак / А. Ф. Федоренко, П. М. Пак // **Новейшая история арабских стран Азии** / под ред. Наумкина В. В. Москва, 1988.

Фурсенко А. А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.) / Александр Александрович Фурсенко. Ленинград, 1985.

Шумов С. А. Ирак: история, народ, культура: Документальное историческое исследование / С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва, 2002.

Щевелев С. С. Палестина под мандатом Великобритании (1920–1948 гг.) / Сергей Стефанович Щевелев. Симферополь, 1999.

Longrigg S. H. Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History. London, 1953.

The Sykes–Picot Agreement [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/9/0/0071.pdf>. – 29. 09. 2012.